

סוגיה כא: דיני ארבעת המינים ביום הראשון ובשאר ימי החג

רקע

בתחילת הפרק אומרת הגמ': "קא פסיק ותני לא שנא ביום טוב ראשון ולא שנא ביום טוב שני" – הפסולים המוזכרים במשנה נוהגים בכל שבעת ימי החג. בסוגייתנו ר' חנינא סובר שפסול חסר, המוזכר במשנה [לד:], נוהג ביום הראשון בלבד. הראשונים עמלים לתרץ את הסתירה, ולקבוע מהם הפסולים המותרים בששת הימים האחרונים של החג. סוגיה זו מרכזית בהגדרת מהות הפסולים של ארבעת המינים, וחשובה מאוד גם הלכה למעשה.

מקורות

- א. לו: "איתמר אתרוג שנקבוהו עכברים... כאן ביו"ט ראשון כאן ביו"ט שני"
 כט: "לולב הגזול והיבש פסול... אלא ביום טוב שני אמאי לא"
 ב. רש"י לו: ד"ה בשלמא מתני' לר' חנינא ל"ק, אלא לרב
 תוס' כט: ד"ה קפסיק, בעינן [רא"ש סי' ג ד"ה גמ']
 רי"ף יז: יח. באלפס, "איתמר אתרוג שנקבוהו עכבים... וכן הלכתא"
 ריטב"א כט: ד"ה לולב הגזול
 ר"ן יג: באלפס ד"ה ומיהו
 רמב"ם הל' לולב פ"ח ה"ט והשגת הראב"ד
 ג. הגהות אשר"י סי' כג
 ד. שו"ע סי' תרמט סע' ה ומשנה ברורה [בעיקר ס"ק לו-לח, מג, מח]

ריטב"א כט: ד"ה לולב הגזול

לולב הגזול והיבש פסול. פי' ארבעת מינין שבלולב הם במקדש שבעת ימים כדכתיב ושמחתם לפני ה' אלקיכם שבעת ימים והיינו לשמוח לפני ה' במקדש כל שבעת ימי החג בד' מינין הכתובים בראש הפסוק, ובשאר מקומות בין בגבולין בין בחו"ל אינם אלא יום א' מן התורה כדכתיב ולקחתם לכם ביום הראשון ושאר ימים מצותן מדברי סופרים כדתנן (לק' מ"א א') בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד התקין ריב"ז שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש, ולפי שאמר הכתוב ולקחתם לכם דרשו חז"ל למעוטא לולב שאינו שלו, ומ"מ אין זה נוהג אלא יום ראשון ואפילו במקדש כדכתיב ולקחתם לכם ביום הראשון והאי לכם שאינו אלא ביום הראשון אכולה קרא קאי ואפילו במקדש, ולפי שאמר הכתוב באתרוג פרי עץ הדר כי ריגוג לשון חמדה והדרור הוא כדכתיב ונחמד העץ להשכיל ומתרגמינן ומרגג אילנא והוציאו הכתוב בלשון הדר ללמד בשם העצם על האתרוג כמו שאמרנו וללמד בשם התואר שיהא מין זה נאה והדר למראה, ודרשו חז"ל דמקשינן שאר מינין לאתרוג שיהיו הדר דאע"ג דכתיב פרי עץ הדר כפות תמרים היינו לענין שלא יהו ארבעתן באגודה אחת כדאיתא לקמן (ל"ד ב') הא לענין הדר כלם

שזין, וכל שאינו הדר פסול מן התורה, ופסולו נוהג בזמן שמצותן מן התורה דהיינו בגבולין יום ראשון ובמקדש שבעה דאכלהו ד' מינין כתיב ושמחתם לומר לשמוח לפני ה' בכל ארבעה מינין כמו שכתובין, ומטעם זה פסלו לולב היבש ונקטם ראשו ונסדק ונפרצו עליו וכיוצא בהם בארבעת המינין ואין פסולין בזמן הזה אלא ביום ראשון שהוא מן התורה, והא דאמרינן דלא בעינן לכם משלכם אפילו במקדש אלא יום ראשון כדאיתא בגמרא לאו משום דקרא דכתיב לכם נדרש לפניו דהיינו ביום הראשון ולא לאחריו, דהא ולקחתם שהוא לפניו דדרשינן מיניה לקיחה תמה ולקיחה לכל אחד ואחד והוא נוהג בכל הימים (שהם) [שהרי] ארבעת מינין שבלולב מעכבין זה את זה כל שבעה במקדש ובזמן הזה מדבריהם, אלא [לפי] שמצות לכם אינו חומר בגופן של ארבעת מינין אלא שהחמיר הכתוב ביום הראשון כמו שהחמיר בציצית ובסוכה דכתיב ועשו להם משלהם תעשה לך משלך לא למדו ממנו לשאר ימים, שהרי היום הראשון חמור משאר ימים שהוא נוהג בגבולין מן התורה, ולפיכך אין לנו להחמיר בענין זה שאמר לכם ביום הראשון שיהא נוהג בשאר ימים כמו ביום הראשון, אבל כל שפסולו מפני שאינו הדר נוהג בכלם מן התורה בימים של תורה, ועל זה אמרו בירושלמי כל הפסולין אינם פסולין אלא ביום ראשון, ופי' כל שהן פסולין מפני שאינם הדר אינן נוהגין בגבולין אלא יום ראשון שהוא מן התורה.

עוד יש עכוב אחר בארבעת המינין והוא כל שאין שמו עליו שהקפיד בו שאין בו כשיעור, וכן לולב שהוא אופתא או שנשרו רוב עליו או שנפרצו עליו או דסליק בחד הוצא או שהוא חרות שאלו אין עליהם שם לולב, וכן אתרוג שנקבוהו עכברים ברובו, והדס שוטה, ושאין בו תלתא בחד קינא שאינו עבות ונשרו רוב עליו וצפצפה שאינה ערבי נחל, שכל אלו אין שמם עליהם וכמינים אחרים דמו לפיכך (אין) [הן] נוהגין בכל ז' ימים ואפילו בגבולין שהם מדבריהם ואפילו בשעת הדחק, ובכלל זה כל שפסולו מחמת שעומד לשריפה כגון של אשרה ושל עיר הנדחת ושל ערלה ושל תרומה טמאה דפסולא דידהו משום דקיימי לשריפה וכל העומד לשריפה כשרוף דמי וכאילו אין כאן אלא אפרו, וזהו שאמרו דכתותי מיכתת שיעורה, ואלו ודאי בכלל מה שאמרנו שפסולם כל שבעה אפילו בגבולין.

עוד יש פסול אחר שהוא נוהג כל שבעה אפילו בגבולין והוא כל שנפסל מפני מצוה הבאה בעבירה שהכתוב אומר שונא גזל בעולה, וזה דין הוא שינהוג אף בשל דבריהם שלא יהא מזכיר עון להתפש והרי הכתוב אומר ובוצע ברך נאץ ה'.

נמצינו למדין שיש פסול שאינו נוהג אלא יום ראשון ואפילו במקדש וזהו הגזול והשאול וכל שאינו שלו, ויש שפסולו כל שבעה במקדש ובמדינה יום אחד וזהו כל שפסולו מחמת שאינו הדר כיבש ונקטם ועלתה חזוית ונקב וחביריהם שגופם ושמןם קיים עליהם, ויש שהוא פסול כל שבעה ואפילו בגבולין והוא כל שפסולו מפני שאין שמו עליו ואין שיעורו קיים או שעומד לשריפה או שיש בו משום מצוה הבאה בעבירה...

הסבר הסוגיה

”ר’ חנינא מטביל בה [באתרוג] ונפיק בה, ולר’ חנינא קשיא מתניתין... לא קשיא כאן ביום טוב ראשון כאן ביום טוב שני”.

[גמ' לו:]

הגמ' אומרת שפסול חסר פוסל רק ביום הראשון, ולכן ר' חנינא אכל מעט מהאתרוג ביום השני, ואחר כך יצא בו ידי חובה. הגמ' מביאה שתי מימרות בדעת רב, לפי המימרא הראשונה רב סובר שלמרות שחסר כשר ביום השני, אתרוג שניקבוהו עכברים אינו הדר,

ופסול אף ביום השני. לפי המימרא השניה רב מוכיח מדברי ר' חנינא שיש הדר באתרוג חסר, ולפיכך הוא מכשיר אף אם ניקבוהו עכברים. מגמ' זו למדים שתי הלכות: א. דין הדר נוהג בכל שבעת ימי החג.

ב. חסר אינו פסול של הדר, ולפיכך ניתן להכשיר אתרוג חסר בששת הימים האחרונים של החג.

רש"י מסביר שפסול חסר נלמד מ"ולקחתם" – לקיחה תמה, כשם ששואל, הנלמד מ"לכם", כשר ביום השני, כך חסר, הנלמד מ"ולקחתם", כשר ביום השני.

תוס' (כט: ד"ה בעינן) מתקשה בהבנת הגמ', מה החילוק בין דין "הדר" הנוהג בכל הימים לבין דין "ולקחתם" הנוהג ביום הראשון בלבד, והרי שני הדינים נלמדו מאותו פסוק? אם תאמר ש"ולקחתם" נאמר לפני "ביום הראשון", ולכן הוא נוהג ביום הראשון בלבד, ו"הדר" נאמר אחר כך, ולכן הוא נוהג בכל הימים, אם כך גם הדין שארבעת המינים מעכבים זה את זה, והדין דבעינן לקיחה לכל אחד ואחד, שני דינים הנלמדים מ"ולקחתם", ינהגו ביום הראשון בלבד? [תוס' מקשה קושיה נוספת: בתחילת הפרק (כט:) אומרת הגמ' שגזול ויבש פסולים כל שבעה ד"קא פסיק ותני לא שנא ביום טוב ראשון ולא שנא ביום טוב שני", ומדוע לא נאמר גם כאן שחסר פסול כל שבעה ד"קא פסיק ותני"?]

מתוך התוס', שמדין תורה אין הבדל בין שני הדינים, וגם דין "ולקחתם" וגם דין "הדר" נוהגים בכל שבעת ימי החג. הנוטל לולב במקדש חייב להקפיד על פסול שאול ועל פסול חסר [מהמשנה מב: משמע שאף במקדש דין שאול נאמר ביום הראשון בלבד, וצ"ע], כמו שאר הפסולים, בכל שבעת ימי החג. ההבדל היחיד בין היום הראשון לשאר הימים הוא במדינה, שחיוב נטילת לולב מדרבנן, זכר למקדש, ולכן הקלו חכמים שיוצאים בשאול ויוצאים גם בחסר, שהם אינם פגמים בעיקר המצוה. על דין "הדר" הקפידו חכמים כל שבעת ימי החג, על אף שאינו פגם בעיקר המצוה, משום הידור מצוה, [את הקושיא הנוספת מתוך תוס' בשתי דרכים, או שיש מחלוקת אמוראים האם "קא פסיק ותני", שמואל הסובר שגזול כשר ביום טוב שני, סובר שהמשנה עוסקת ביום הראשון בלבד, ור' חנינא סובר כוותיה, או שרק בתחילת הפרק "קא פסיק ותני"].

הרמב"ם חולק על שיטת התוס' מכל וכל. הרמב"ם [הל' לולב פ"ח ה"ט] פוסק: "כל אלו שאמרנו שהם פסולים מפני מומין שבארנו או מפני גזל וגניבה ביום טוב ראשון בלבד אבל ביום טוב שני עם שאר הימים הכל כשר, והפסולות שהיא משום ע"ז או מפני שאותו אתרוג אסור באכילה בין ביום טוב ראשון בין בשאר הימים פסול". הרמב"ם אינו מחלק בין נטילת לולב במקדש לנטילת לולב במדינה, ובשניהם הרמב"ם מתיר את כל פסולי ההדר, ואפילו את הפסול של גזל וגניבה. הרמב"ם מוציא מכלל זה רק דין עבודה זרה, דכתותיה מיכתת שיעוריה, ודין אתרוג שאינו ראוי לאכילה, שאינו מוגדר כפרי, ולכן פסול כל שבעה.

חשוב לציין, שהרמב"ם חילק את דיני ארבעת המינים לשני פרקים. פרק ז' עוסק בהגדרת המינים ושיעוריהם, ופרק ח' עוסק בפסולים. החילוק בין היום הראשון ליום השני מתייחס לפסולים המוזכרים בפרק ח' בלבד, ולא להגדרת המינים המובאים בפרק ז'. לפיכך לולב שנפרדו עליו לכאן ולכאן [ה"א], הדס שאינו עבות בשלושה עלים [ה"ב], וצפצפה [ה"ד]

פסולים כל שבעה. כמו כן, הדס וערבה פחות משלושה טפחים, לולב פחות מארבעה טפחים, ואתרוג פחות מכביצה [ה"ח] פסולים כל שבעה [הרמב"ם כנראה סובר שר' חנינא חולק על הגמ' בריש פרקין, ולדעתו כל המשניות של הפרק נשנו ביום הראשון בלבד. לפיכך הרמב"ם סובר שאף פסול גזול נוהג ביום הראשון בלבד].

הראב"ד [בהשגות ובריש הל' לולב] מסכים עם שיטתו העקרונית של הרמב"ם, והוא מבאר ש"ביום הראשון" הנאמר בפסוק מתייחס גם לדין "לכם" שנכתב לפניו, וגם לדין "הדר" שנכתב אחריו. שני דינים אלו נאמרו ביום הראשון בלבד. הראב"ד חולק על הרמב"ם בשתי נקודות בלבד. לדעת הראב"ד דין מצוה הבאה בעבירה נוהג בכל שבעת ימי החג, ופסול יבש הוא מדין "לא המתים יהללו י-ה", ומדין "מת" פסול כל שבעה.

לרמב"ן [ריש הלכות לולב, מובא בר"ן יג: באלפס ד"ה ומיהו] שיטה שלישית. הרמב"ן סובר שדין לכם נאמר ביום הראשון בלבד, ושאלו כשר בשאר ימי החג אפילו במקדש. דין הדר נאמר מהתורה בכל שבעת ימי החג, אבל במדינה שחיוב ארבעת המינים מדרבנן, אין פסול של הדר. לדעת הרמב"ן, דברי הגמ' בריש פרקין: "קא פסיק ותני לא שנא ביום טוב ראשון לא שנא ביום טוב שני", מתייחסים לכל המשניות של הפרק [חוץ מהמשנה בדף מא: המחלקת בפירוש לענין שאל בין היום הראשון לשאר הימים]. כל המשניות [עד המשנה בדף מא. המביאה את תקנת רבן יוחנן בן זכאי] עוסקות בדין תורה, ובדין תורה אין הבדל בדין הדר בין היום הראשון לשאר הימים. דינו של ר' חנינא מתייחס למצות לולב מדרבנן. חכמים תיקנו נטילת לולב זכר למקדש, והם הקפידו על עיקר הנטילה ולא הקפידו על דיני ארבעת המינים. לפיכך סובר הרמב"ן, שכל פסול המפקיע מארבעת המינים את שמם, פוסל כל שבעת ימי החג, וכל פסול מדין הדר פסול ביום הראשון בלבד [לכאורה הסברו סותר את הגמ' בדף לו: האומרת בפירוש שדין הדר נוהג בכל שבעת ימי החג. אולם נראה שהיתה לו גרסה אחרת בגמ', שהוא מבאר שרק בהוה אמינא חשבה הגמ' שפסול הדר פוסל כל שבעה, ולמסקנה פסול הדר נאמר ביום הראשון בלבד. ועיי' ר"ף יז: באלפס המצטט את הגמ' בנוסח השונה מהנוסח שלפנינו].

הריטב"א [כט: ד"ה לולב הגזול] מאמץ את שיטת הרמב"ן והוא מבאר שלולב שנשרו רוב עליו, או שנפרצו עליו, או דסליק בחד הוצא, או שהוא חרות, אין עליו שם לולב והוא פסול כל שבעה [הר"ן (טו). באלפס ד"ה תניא] מביא שתי דעות האם לולב דסליק בחד הוא פוסל כל שבעה. וכן הדס שוטף או הדס שנשרו רוב עליו, אין לו שם הדס והוא פסול כל שבעה.

מסביר הגרי"ד סולוביצ'יק [הררי קדם ח"א ס' קכג] שמחלוקת הראשונים נובעת ממחלוקת בהבנת היחס בין דין נטילת לולב במקדש לבין דין נטילת לולב במדינה. תוס' סובר שגם במדינה וגם במקדש מקיימים מצות "ולקחתם לכם". במדינה מקיימים את המצוה יום אחד ובמקדש מקיימים אותה שבעה ימים. כיוון שהקיום במדינה והקיום במקדש זהים, יש להם דינים זהים. הרמב"ם חולק ולדעתו יש שתי מצוות שונות, במדינה יש מצות "ולקחתם לכם ביום הראשון", ובמקדש יש מצות "ושמחתם לפני ה' א-להיכם", כיוון שהמצוות שונות אף גדריהם שונים.

מוסיף הגרי"ד ומסביר, שבמדינה המצוה ליטול ארבעת המינים, ולכן הקפידה התורה על נטילת מינים מהודרים. במקדש אין מצות נטילה אלא מצות שמחה, וארבעת המינים הם אמצעי לשמחה לפני ה', התורה הקפידה על שמחה עם ארבעה מינים, אבל לא הקפידה על טיבם.

סיכום

שלוש שיטות בראשונים בדין פסולי ארבעת המינים בששת הימים האחרונים של החג: שיטת תוס' ורא"ש [סי' ג]: במקדש שחיוב ארבעת המינים מהתורה, נוהגים כל הפסולים. במדינה שחיוב ארבעת המינים מדרבנן, נוהגים דיני הדר ואין דין שאול ואין דין חסר. שיטת הרמב"ם: אין הבדל בין המקדש למדינה, כל הפסולים אינם נוהגים בששת הימים האחרונים של החג. בימים אלו יש להקפיד רק על זהות המינים, על פסול עבודה זרה, ועל אתרוג המותר באכילה. הראב"ד מסכים עם התפיסה העקרונית של הרמב"ם וחולק עליו בשני יסודות. לדעת הרמב"ם דין מצוה הבאה בעבירה נאמר ביום הראשון בלבד, ולדעת הראב"ד כל הימים. לדעת הרמב"ם יבש פסול מדין הדר, ולכן פסול ביום הראשון בלבד, לדעת הראב"ד יבש פסול מדין "לא המתים יהללו י-ה", ולכן פסול כל שבעה. שיטת הרמב"ן: במקדש שחיוב ארבעת המינים מהתורה, נוהגים כל הפסולים, חוץ מדין שאול, ובמדינה שחיוב ארבעת המינים מדרבנן, אין נוהגים דיני הדר, אלא דינים המגדירים את זהות המינים בלבד.

הלכה

השו"ע [סי' תרמט סע' ה] פוסק כרמב"ם, שכל הפסולים מפני מומים אינם פוסלים אלא ביום הראשון אבל בשאר הימים הכל כשר, אפילו גזולים. ארבעת המינים הפסולים משום עבודת כוכבים, או מפני שאינם מינים, או שאין במינים את שיעוריהם, או אתרוג האסור באכילה, פסולים כל שבעה. הרמ"א חולק ופוסק כשיטת התוס' והרא"ש, ששואל וחסר בלבד כשרים בשאר הימים, אבל כל פסולי הדר פסולים כל שבעה.

הרמ"א מוסיף, שלא ניתן לחתוך אתרוג שמיעוטו יבש או מנומר ולהכשירו, שחסר הבא מכח אתרוג פסול, פסול. המשנה ברורה [סקל"ח] מביא בשם הגר"א שהשו"ע המתיר לקלוף אתרוג מנומר חולק על פסק הרמ"א, ולכן יש מקום להתיר לחתוך את היבשות או את הנימור. המשנה ברורה מסיים: "ובשעת הדחק ודאי יש לסמוך על זה".

נסכם מהם הפסולים הפוסלים ביום הראשון בלבד, ומה פוסל כל שבעה:

פסולים כלליים

אשרה ועבודה זרה – כתותיה מיכתת שיעוריה, ולכולי עלמא פסולים כל שבעה.

גזול – השו"ע [סי' תרמט סע' ה] פוסק כרמב"ם שפסול ביום הראשון בלבד, הרמ"א פוסל כל שבעה.

יבש – השו"ע פוסק כרמב"ם שפסול ביום הראשון בלבד, הרמ"א פוסל כל שבעה.

פסולי לולב

נקטם ראשו – לדעת השו"ע פסול ביום הראשון בלבד, לדעת הרמ"א נראה שפסולו מדין הדר ופסול כל שבעה.

סדוק דעביד כהימנך, נחלקה התיאומת – אף לדעת הרמ"א פסול ביום הראשון בלבד, כיוון שפסולו מדין "לקיחה תמה" ולא מדין הדר [רבינו ירוחם נתיב ח"ג, עמ' נח, ד מובא במשנה ברורה תרמה סקי"ז].

כווץ, קוץ, עקום דומה למגל, כפוף – פסולים מדין הדר, ולכן לדעת השו"ע פסולים ביום הראשון בלבד, ולדעת הרמ"א פסולים כל שבעה [משנה ברורה סי' תרמה ס"ק לו, לט].

חרות – פסול אף לדעת השו"ע [על פי ריטב"א כט: ד"ה לולב הגזול].

סליק בחד הוצא – כשכל העלים בצד אחד של השדרה פסול אף לדעת השו"ע, כשהעלים בודדים, יש ספק האם פסול לדעת השו"ע. לדעת הרמ"א ודאי שפסול [ע"פ הריטב"א, משנ"ב סי' תרמה סקי"ג].

נפרצו עליו – לפי הריטב"א כשרוב העלים נושרים הלולב מאבד את שמו, ופסול לכו"ע כל שבעה, לדעת רש"י הלולב פסול מדין הדר, ולדעת הרמב"ם הלולב כשר בימים האחרונים [שער הציון סי' תרמה אות יא].

פסולי הדס

הדס שאינו עבות – פסול לכולי עלמא כל שבעה [ריטב"א שם].

נקטם ראשו – השו"ע [סי' תרמו סע' י] מכשיר אפילו ביום הראשון, הרמ"א פוסק שטוב להחמיר במקום שאפשר. כיוון שקטום פסול מדין הדר, טוב להחמיר במקום שאפשר אף ביום השני.

נפרצו עליו – הדס הפסול ביום הראשון פסול גם בשני לכולי עלמא.

ענביו מרובים מעליו – הבית יוסף פוסל הדס שענביו מרובים מעליו כל שבעה [מובא במשנ"ב סי' תרמו סקל"ו]. לכאורה דינו תלוי בשתי ההבנות שלמדנו לעיל. אם הפסול שלו מדין הדר, ביום השני הוא אמור להיות כשר לשיטת השו"ע, אם פסולו מדין "ענף עץ עבות" – עץ ולא פרי", הוא פסול כל שבעה אף לדעת השו"ע.

פסולי ערבה

בדיני ערבה אין הבדל בין היום הראשון לשאר הימים, ערבה הפסולה ביום הראשון פסולה לכולי עלמא גם בשאר הימים.

פסולי אתרוג

ערלה, תרומה, טבל, דמאי ומעשר שני – לדעת הרמב"ם שפסול מדין פרי הראוי לאכילה - פסול כל שבעה, לדעת הראשונים שפסול מדין לכם – כשר לכולי עלמא מהיום השני. חזזית – פסולה מדין הדר, ולכן פסולה לדעת הרמ"א כל שבעה.

ניטלה פטמתו – המשנה ברורה [סי' תרמט סקל"ו] מביא שתי דעות האם פסולה מדין הדר ופסולה לדעת הרמ"א כל שבעה, או מדין חסר וכשרה ביום השני אף לדעת הרמ"א. כושי, לבן, ירוק, כדור, גדלו בדפוס – כמדומני שפסולים כל שבעה לכולי עלמא. סימני טרפה – אם פסולים מדין הדר, פסולים לדעת הרמ"א כל שבעה, אם פסול עצמאי, נראה שכשרים מהיום השני [הרא"ש פוסל אותם מדרבנן בלבד, וודאי שאינם חמורים מחסר]. אתרוג מורכב – אינו אתרוג ופסול כל שבעה לכולי עלמא [משנה ברורה סי' תרמח סקס"ה].